

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.72>

Tofiq Mustafazadə

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun “Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr”*

şöbəsinin müdiri, t.e.d., prof.

tofig2014@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7108-6348>

Azərbaycan

NADİR ŞAH ƏFŞARIN XƏZƏRDƏ DONANMA YARATMAQ SİYASƏTİ VƏ RUSİYANIN MÖVQEYİ

Açar sözlər: Nadir şah, Elton, Rusiya, donanma, gəmi

Giriş. 1722-ci ildə faktiki olaraq dağılmış Səfəvi dövlətində 1726-cı ilin sonundan dövlətin fəali idarəçisinə çevrilmiş, sonra da 1736-cı ildə özünü şah seçdirmiş Nadir Əfşar dövlətin iqtisadi bazasını və hərbi qüdrətini artırmaq üçün ticarət və dəniz donanmasına malik olmağın zərurətini anlamışdı. Şah əvvəlcə qaçqın rus dənizçilərinin yardımını ilə bir neçə gəmi inşa etdirmiş, lakin bu gəmilər yararsız çıxmışdılar. Buna görə də bu işi ingilis dənizçilərinə, ilk növbədə istifadə olan dəniz kapitanı Con Eltona tapşırılmışdı. Xəzər dənizində inhisarçı mövqeyini əldən vermək istəməyən Rusiya Şahın dəniz donanması yaratmasına hər vasitə ilə mane olmaq istəyirdi. Mahir dənizçi olan Elton bütün çətinliklərə baxmayaraq böyük uğurlar əldə etmiş, Xəzərdə üzən rus gəmilərinə nisbətən daha güclü və müasir olan gəmilər inşa etmişdi. Lakin, 1747-ci ildə Nadir şahın yaxınlarının sui-qəsdli nəticəsində öldürülməsindən sonra bu donanma məhv oldu. Nadir şahın gəmiqayırma və gəmiçilik üzrə atdığı addımlar tariximizdə müəyyən izlər buraxmışdır, bu səbəbdən də bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. XVIII əsr Azərbaycan tarixinin tanınmış tədqiqatçısı Fuad Əliyev hələ 1960-cı ildə XVI-II əsrdə Azərbaycanda ticarətin vəziyyətinə həsr etdiyi əsərində C.Eltonun Xəzərdə gəmiçilik istiqamətində gördüyü işlər barədə yığcam məlumat vermişdir. Leyla Yunusova isə 1989-cu ildə nəşr etdiyi kitabında bu məsələyə Xəzərdə rus-ingilis rəqabəti prizmasından yanaşmışdır. O vaxtdan xeyli zaman keçdiyindən, müəliflərin əldə etdiyi nəticələr qismən qeyri-

obyektiv olduğundan və məsələ ilə bağlı əvvəllər tədqiqata cəlb olunmamış arxiv sənədlərini də dövrüyyəyə daxil etməklə yenidən işıqlandırmaq zərurətini nəzərə alaraq biz bu məsələyə yenidən qayıtmağı lazım bildik.

Məlumdur ki, 1722-ci ildə qiyamçı əfqan qəbilələri paytaxt İsfahanı zəbt etmiş, Şah Sultan Hüseyn əfqanların başçısı Mir Mahmudun xeyrinə taxtdan əl çəkmişdi. Doğrudur şahın vəliəhdi özünü II Təhmasib adı ilə şah elan etmişdi. Lakin onun hakimiyyəti dövlətin ərazisinin cüzi bir hissəsini, əsasən Mazandaran, Astarabad və qismən də Gilanı əhatə edirdi. Çünki, Şərqi və Mərkəzi İranın əfqanlar tərəfindən zəbt olunması ilə yanaşı, ensiz Xəzəryanı zolaq Çarlıq Rusiyasının, Şərqi Gürcüstan, Azərbaycanın böyük hissəsi və Qərbi İran isə Osmanlı imperiyasının nəzarətinə keçmişdi.

1726-cı ilin sonunda Azərbaycan türk Əfşar tayfasından olan Nadirin II Təhmasibin xidmətinə daxil olması ilə vəziyyət səfəvilərin xeyrinə dəyişməyə başlayır. Təhmasibqulu, yəni Təhmasibin qulu ünvanı götürən Nadir parlaq sərkərdəlik qabiliyyəti nümayiş etdirərək əvvəlcə Məşhədi Məlik Mahmuddan azad etdi, sonra isə əfqanların yeni başçısı Əşrəf şah üzərində ardıcıl qələbələr qazanıb əfqanları İrandan qovdu. Nadir eyni zamanda dövlətin idarəçiliyini də əlinə aldı və hətta 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi devirib südəmər oğlunu III Abbas adı ilə taxta çıxardı, özünü isə onun vəkili elan edərək bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirdi. 1736-cı ildə isə Muğan düzündə keçirdiyi qurultayda özünü şah seçdirdi.

Şahlıq səltənətinin yenidən gücləndiyini görəndə Rusiya onunla müharibədən qaçınmaq üçün dinc yolla-Rəşt (1732) və Gəncə (1735) müqavilələrini imzalamaqla 1722-ci ildən bəri işğal etdiyi Xəzəryanı ərazilərdən imtina etdi, “təşəkkür” əlaməti olaraq bir sıra ticari imtiyazlar əldə etdi. Osmanlıları səfəvi ərazilərindən çıxarmaq üçün isə uzun və qanlı müharibələr aparmaq lazım gəldi. Rəqibi dalbadal sarsıdıcı məğlubiyyətlərə uğradan Nadir osmanlıları da ələ keçirdikləri bütün səfəvi ərazilərindən çıxmağa vadar etdi.

Daxili qiyamlar və xarici hərbi müdaxilələr nəticəsində dövlətin bütün ərazilərində iqtisadi dağıntı hökm sürdüyündən Nadir şah iqtisadiyyatı dirçəltmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Boşalmış xəzinəni doldurmaqda ticarətin inkişafı böyük rol oynaya bilərdi. Ölkənin ticarət əlaqələrinin genişlənməsi üçün Xəzərdə donanma yaratmaq zərurətini anlayan Nadir şah bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır.

Qeyd edək ki, tarixi ədəbiyyatda yanlış olaraq C. Eltonun Nadir şahı dəniz donanması yaratmağa təşviq etməsi mülahizəsi mövcuddur. Əslində isə faktların göstərdiyi kimi Nadir şah hələ Eltonla görüşməzdən əvvəl Xəzərdə donanma yaratmaq işinə başlamışdı. Bu iş üçün fərari rus dənizçiləri və muzurlardan istifadə olunurdu. Nadir şah qaçqın rus kazakları, muzurları, dənizçiləri hesabına gəmi inşasının əsasını qoymağa cəhd göstərmişdir.

Nadir şahın Xəzər dənizində donanma yaratmaq söylərinə qısqanlıqla yanaşan Rus hökuməti şah donanmasının yaradılmasına mane olmağa çalışaraq İrandakı konsuluna göstəriş verdi ki, qaçqın muzurları Rusiyaya qaytarsın. 1739-cu ilin yanvarında Xarici işlər kollegiyasından Gilandakı rus konsulu S.Arapova göndərilən fərmanda tələb olunurdu ki, qaçqın rus kazakları və muzurlarını imperatriçənin mərhəməti ilə ümidləndirərək Rusiyaya qayıtmağa razı salsın [12, v. 26].

Rusiya rezidenti İvan Kaluşkin 12 iyun 1740-cı il tarixli relyasiyasında yazırdı ki, rus muzurları Mazandaranda iki böyük və üç kiçik gəmi inşa etmişlər, lakin onlar, içərilərinə su dolduğu üçün dənizdə üzməyə yararlı deyillər [13, v. 68]. Konsul Arapov isə 19 may 1741-ci il tarixli məruzətində xəbər verirdi ki, Şah gəmiqayırma işinə rəhbərlik edənləri dəyişdirib və

Ənzəlidə dəniz qulluqçuları üçün qəsəbə salınması haqqında göstəriş verib [14, v. 439].

İrandakı Rusiya səfirliyinin tərcüməçisi Bratisşev hələ 1 fevral 1742-ci il tarixli relyasiyasında yazmışdı ki, bir müddət əvvəl gəmilər üzərində nəzarəti həyata keçirən Həsən Nadir şahın əmri ilə onun düşərgəsinə gəlmişdir. Şah ona bacardığı qədər gəmi inşa etməsini, Bakı və Rəşt sakinləri arasında kəndir və rus lövbərləri axtarmasını və tapılanları xəzinənin xeyrinə müsadirə etməsini tapşırırmışdı [26, л. 38].

Eyni zamanda C.Eltonun və T.Vudrufun İrana gəlməsi Nadir şahda Xəzər dənizində donanma yaratmaq üçün başladığı işdə onlardan istifadə etmək istəyini yaratdı. * [5, s.101-102]. 1739-cu ildə taxt Naib-üs-səltənəsi (dövlətin müvəqqəti idarəçisi) Rzaqulu Mirzədən kompaniya üçün imtiyazlar aldıqdan sonra Elton və Qrem Sankt-Peterburqa qayıdıb “Rus kompani-

* 1735-ci ildə ehtimal ki, “Rusiya kompaniyası”nın agentliyi olan dəniz kapitanı Con Elton Rusiyaya gəlmiş, 1737-1738-ci illərdə rusların təşkil etdiyi Orenburq ekspedisiyasında iştirak edərək Volqa, Kama çaylarını tədqiq edib xəritəyə köçürmüşdü. Qazaxıstandan və Mərkəzi Asiyadan Şərqi əlverişli yol olmadığını öyrənən Elton belə nəticəyə gəlmişdi ki, yeganə əlverişli yol Xəzərdən keçir [1, s.101-102]. 1738-ci ilin yanvarında Sankt-Peterburqa gələn Elton “Rus kompaniyası”nın buradakı tacirləri ilə öz təəssüratlarını bölüşdü və təklif etdi ki, Volqa və Xəzər vasitəsilə Xivə və Buxaraya kəşfiyyat səciyyəli ekspedisiya təşkil olunsun. Təklif qəbul olundu və Elton şirkətin digər agentliyi M. Qremlə bir miqdarda ingilis malları götürüb mart ayında Moskvadan yola düşdü, Volqa ilə üzüb may ayında Həştərxana çatdı. Burada “Rus kompaniyası”nın agentləri eşitdilər ki, Nadir şah Mərkəzi Asiyaya hücum etmişdir, buna görə də indi oraya yollanmaq təhlükəlidir, Bundan əlavə qayıdan zaman onlar İrana gedə bilməyəcəklər. Bu səbəbdən də Elton və Qrem qərara gəldilər ki, Həştərxandan birbaşa İrana yola düşsünlər [41, s.43]. Agentlər 1739-cu ilin iyun ayında Gilan əyalətinin baş şəhəri olan Rəştə gəldilər. Burada Elton və Qrem o zaman Nadir şah əvvəlcə Hidistana, sonra da Mərkəzi Asiyaya yürüşdə olduğu üçün dövləti idarə edən böyük oğlu Rzaqulu Mirzəyə ərznamə yazıb göndərdilər [41, s.44]. İngilislər Xəzər dənizində sərbəst üzmək, ölkədə satılmaq üçün ingilis mallarını gətirmək, şahın bütün mülklərində maneəsiz ticarət etmək hüququ, ingilis mallarını xam ipəyə və ya ayrı mallara dəyişmək (bu zaman yalnız ixrac rüsumu ödəməklə) hüququ istəyirdilər. Onlar bundan əlavə şah ordusunu geyim forması üçün mahudla təmin etmək hüququnun “Rus kompaniyası”na verilməsinə çalışırdılar. [45, s. 121-123].

Rzaqulu Mirzə Elton və Qremin xahişini yerinə yetirərək ingilislərə şahın mülklərində sərbəst, maneəsiz ticarət hüququnu təmin edən fərman imzaladı. [41, s.45].

yası”nın tacirlərini Xəzəryanı ölkələr və vilayətlərlə ticarəti genişləndirməyə təşviq etdilər. Con Elton və M. Qremin ekspedisiyası nəticəsində Xəzər hövzəsində ingilis ticarətinin yayılmasının gəlirliliyinə inanan “Rus kompaniyası” Britaniya parlamentinə müraciət edərək Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə ticarət üçün icazə istədi və 1741-ci ildə kompaniyanın xahişini təmin edən akt qəbul olundu [38, c.60].

1742-c ildə Dərbəndə şah ordusu üçün xeyli ərzaq və sursat gətirən Elton Nadir şahla görüşməyə nail olmuş və o, Şaha onun tacir deyil, dəniz kapitanı olduğunu, yoldaşının isə tacir olduğunu demişdir. Şah, Eltonun onun üçün gəmilər inşa edə biləcəyini soruşduqda Elton buna hazır olduğunu bildirib, 12 gəmi inşa etməyə söz vermişdi [24, v.243 öb.-244].

Eltonun təklifini məmnuniyyətlə qəbul edən Şah onu gəmiqayırma işlərinə rəis təyin edib, ona Camal bəy ləqəbi vermişdi. Elton tək-cə gəmiqayırma ilə məşğul olmayıb, Nadir şahın göstərişi ilə Xəzərin şərq tərəfindən şimala doğru sahilini də tədqiq etməli idi [40, s. 103; 38, s. 71-72]. Nadir şah talançı türkmənlərə qarşı möhkəm bir istehkam yaratmaq və Xəzərin şərq sahilində İranın mövqelərini möhkəmləndirmək istəyirdi. Şah həm də dənizin sol sahilində dağıstanlılarla müharibə aparan ordusu üçün hərbi sursat və azüqə daşımaqdan ötrü gəmilərə malik olmaq istəyirdi.

Rezident Kaluşkin öldüyü üçün onu əvəz edən student (tələbə-burada təcrübəçi mənasında) V.Bratişşev C.Eltonun Nadir şah tərəfindən qəbul edilməsindən, onun Şahın gəmiqayırma işinə rəhbərlik etməyi öhdəsinə götürməsindən, bunun müqabilində pul istəməməsindən yazırdı [6, v. 23 və a.ü.]. Bratişşev Dərbənd şəhərindən göndərdiyi 18 dekabr 1742-ci il tarixli məruzəsində Eltonun Şaha qulluq göstərməyə və onun ordusu üçün ərzaq daşımağa, hətta şah əsgərlərini də Buynak, yaxud Qızlar yaxınlığında duracaqların birinə daşımağa hazır olduğunu yazırdı.

Bir şah təbəəsi də Eltona yoldaş təyin edilmişdi. 1743-cü il yanvarın 17-də verilmiş məlumatdan aydınlaşır ki, tezliklə Elton Gilana gedəcək, Ləngərud, yaxud Mazandaran sahillərində əlverişli yer müəyyənləşdirib gəmi inşasına başlayacaqdı. Elton böyük gəmilər inşa etməyə söz vermişdi ki, onlarda atları da daşımaq

mümkün olsun [6, v.23 a.ü., 25, v. 230]. O, Nadir şahla nəinki gəmilər inşa edəcəyini, həm də şah təbəələrinə dənizçiliyi öyrədəcəyini vəd etmişdi [6, v. 4 a.ü., 25, 230].

Konsul S. Arapov isə xəbər verirdi ki, Elton Ləngərudda gəmi inşası üçün əlverişli yer tapmış və Şaha 3 il ərzində hər birinin uzunluğu 34 arşına çatan iki gəmi inşa etməyi öhdəsinə götürmüşdür [6, v. 4 a.ü.; 25, v. 230].

Elton sonralar, 20 yanvar 1745-cü il tarixdə Həştərxan qubernatoru Tatişşevə yazmışdı ki, digər rəqib ingilis şirkətinin əməkdaşları və Rusiya konsulu Arapov onu sıxışdırdıqları üçün Şahdan himayə xahiş etmişdir [25, v.14]. Doğrudan da, RİXSA-dakı sənədlərdən birində deyilirdi ki, Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə ticarət aparan kompaniya dəniz kapitanı Eltonu prikaşşık kimi İrana göndərmiş, Elton fəaliyyətə başladığı gündən İrandakı Rusiya konsuluna və tacirlərinə qarşı həqarətli hərəkətlər etmişdir. Onun gəmilərində muzdlu çalışan Rusiya təbəələrini xristianlığa layiq olmayan tərzdə incitmişdir. Daha sonra isə kompaniyanı böyük zərərə salan Elton məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün Nadir şahın xidmətinə daxil olmuş, Şahı dəniz donanması yaratmağa təşviq etmişdir. Sonra Həştərxandan gizli yolla gəmiqayırma üçün lazım olan alətləri və materialları gətirərək gəmilərin inşasına başlamışdır [34, v.211-212]. Yeri gəlmişkən, belə bir mülahizə də mövcuddur ki, Elton Orenburq ekspedisiyasından qayıtdıqdan sonra rus hökumətinin ona lazımı diqqət göstərməməsi, onu təltif etməməsindən incimişdi və buna görə Nadir şahın xidmətinə girməyi qərara almışdı [43, s.34-35].

V.Bratişşev Eltonun gəmiqayırma işində üç ingilis dülğərinə bel bağladığını yazaraq, hal-hazırda onlardan birinin mal dalınca Eltonun gəmisində Həştərxana göndərildiyini, digər ikisinin isə artıq Həştərxanda olduğunu qeyd edir və həmin dülğərləri buraxmamağı tövsiyyə edirdi [6, 130 a.ü.-140; 27, v. 39]. O, Həştərxan qubernatorundan həmin dülğərlərlə yanaşı gəmiqayırma üçün lazım olan materialları da İrana buraxmamağı xahiş etmişdi.

Bu zaman Nadir şahla Rusiya arasında münasibətlər gərgin idi. Hələ 1742-ci il dekabrın 8(20)-də Moskvadakı Britaniya səfiri Ed. Finç lord Karteretə yazırdı ki, Peterburq sarayında Nadir şahla münasibətlərin kəsiləcəyini

dən ehtiyatlananlar var. Nadir şah Dərbəndə böyük qüvvələr toplayır və artıq bir sıra rus alaylarına Həştərxandan hərəkət etmək barədə əmr verilmişdir.

1743-cü il martın 6-da Finç lord Karteretə yazırdı ki, fransızlar Stokholmda şayiə yayırlar ki, imperatriçə ilə Nadir şah arasında münasibətlər kəsilmişdir. Bununla da onlar Yelizaveta Petrovnanı Aytin yepiskopu haqqında niyyətdən yayındırmağa çalışırlar [33, s. 269-270]. Lakin, Xarici İşlər Kollegiyasından Narişkinə göndərilmiş 8 mart 1743-cü il tarixli sidulda Nadir şahın Dağıstanı tərk etməsi və Samur çayını keçərək sürətlə Muğan çölünə doğru hərəkət etdiyi anlaşılır. Dərbənd və ətrafında saxladığı qoşunların komandirlərinə ciddi surətdə Rusiya ilə dost münasibətlərə əməl etməyi əmr etmişdir [7, v.42 və a.ü.].

Rusiyanın Nadir şahla hərbi toqquşmadan ehtiyatlanması səbəbsiz deyildi. Ölkə uzunmüddətli müharibələrdə yorulmuşdu, silahlı qüvvələr zəifləmişdi, xəzinə boş idi, hökumət daxilində də yekdillik yox idi. Kəndlilər rekrut toplanmasına(ordu üçün əskər toplanması) nifrət edirdilər. Rusiya hakim sinfinin nümayəndələri sonu aydın olmayan hərbi avantüralara girməkdənsə öz malikanələrində rahat, firavan həyatı üstün tuturdular. XVIII əsrin 30-cu illərinə aid bir sənəddə deyidiyi kimi, Rusiya elə zəif duruma gəlmişdi ki, bir, yaxud ən çoxu iki böyük yürüş hərəmərəlik yaradar və Rusiya əvvəlki vəziyyətinə qayıdardı [23, s.112-113]. Finç yazırdı ki, rus ordusundakı əcnəbi zabidlərin çoxu istefa haqqında ərizə vermişlər. İmperatriçə Əfşar dövləti sərhədinə toplanan hərbi qüvvələrə komandanlığı general-leytenant Livenə təklif etmişdir. Lakin Liven istefaya göndərilməsini xahiş etmişdir. Güman edirlər ki, o, rus xidmətindən azad olunmasında israr edəcəkdir [32, s.172-173]. General Keyti də itirmək qorxusundan Yelizaveta Petrovna ona “Andrey Pervozvannıy” ordeni göndərmişdir ki, bu yolla onu öz tərəfinə çəkə bilsin. Finç güman edirdi ki, Keyt yəqin ki, istefaya gedəcəkdir. Əgər əcnəbi zabidlər Rusiyanı tərk etməkdə israr etsələr rus ordusu əvvəlki gücünü itirəcək. Donanmaya gəlinə, o çox acınacaqlı vəziyyətdədir, ona komandanlığı qəbul etmək iqtidarında olan bir zabit yoxdur [32, s.178].

Rus hökuməti Nadir şahın gəmiqayırma işinə mane olmaq üçün ingilis gəmilərinin reyslərini məhdudlaşdırmışdı. Belə olduqda “Rus kompaniyası”nın tacirləri guya Eltonun fəaliyyətinə yoxlamaq üçün digər agent Conas Hanveyi göndərdilər [38, s.78]. 1743-cü ilin seniyabrın 4-də Peterburqdakı ingilis səfiri Finçə Rusiya xarici işlər kollegiyasının təqdim etdiyi promemoriyada ingilis taciri Dinqləyin şəriki C.Hanveyin Rusiya vasitəsilə İranla aparılan ticarətin daha yaxşı təşkilinə nail olmaq, ingilis şirkəti agentlərinin bəzi maliyyə işlərini qaydaya salmaq, xüsusən də onların ticarətə zərər gətirə biləcək hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Peterburqdan Gilana getmək niyyətində olması bildirilirdi [6, v. 15 a.ü.].

Tezliklə məlum oldu ki, Hanvey heç də Eltonu İrandan çıxarmaq niyyətində deyildir. O, 1743-cü ilin yanvarında Eltonla görüşüb işini təqdir etdi, eyni zamanda ehtiyatlı hərəkət etməsini və ruslara şübhə üçün daha çox əsas verməməsini tövsiyyə etdi [10, v. 28-31]. Belə olduqda Rusiya hökuməti Britaniyadakı səfiri knyaz İ.Şerbatova tapşırırdı ki, bu məsələ ilə bağlı ingilis hökumətinə müraciət etsin. Şerbatov bu tapşırığı yerinə yetirərək ingilis hökumətinə Eltonun hərəkətlərinə qarşı etirazını bildirdi. Sankt-Peterburqdan Şerbatova tapşırırdılar ki, ingilisləri xəbərdar etsin ki, əgər Elton İranda qalarsa, onun adına mal buraxılmayacaq [38, s. 82]. Dövlət katibi Lord Karteret “Rus kompaniyası”nın tacirlərini çağıraraq Eltonun hərəkətlərini müzakirə edəcəyə söz verdi. Tacirlər Eltonun haqqında deyilənlərin ona düşmən münasibət bəsləyən V. Bratişşev və S.Arapovun böhətanları olduğunu bildirdilər [7, s. 78].

7 may 1743-cü il tarixdə Xarici işlər kollegiyasından konsul Arapova yazılmışdı ki, əgər Elton doğrudan da Rusiyaya qarşı fəaliyyət göstərərsə bu barədə dəqiq məlumat toplayıb kollegiyanı və həmçinin də bu zaman Həştərxanda olan rezident Bratişşevi məlumatlandırın [6, v. 12]. Arapovun göndərdiyi 17 iyul 1743-cü il tarixli məruzədə Şahın Eltona və onun yanında xidmət edən digər ingilislərə-Şximanta hər birinə illik 2500 manat məvacib təyin etdiyi, onlara hər cür hörmət göstərilməsini əmr etdiyi anlaşılır [6, v.21].

Arapovun digər bir məlumatından aydınlaşılır ki, dəniz işləri üzrə iranlı rəis ilə söhbətin-

də Elton söyləmişdi ki, heç fikir eləməsinlər, o, öz gəmisində Həştərxandan yelkən düzəltmək üçün kanifas və gəmi inşası üçün digər zəruri mallar gətirəcəkdir [6, v.21]. Arapov özü Pəri-bazarda kanifasdan 5 yelkən hazırlandığını görmüş və eşitdiyinə görə 10 gəmidə Ləngəruda kanifas aparılmışdır [34, v.211 və a.ü.].

Knyaz Şerbatova göndərilmiş 19 noyabr 1743-cü il tarixli fərmanda ingilislərin şirkətinin Rusiya ərazisində keçməklə Xəzəryanı vilayətlərlə ticarət əlaqələri yaratdıqdan sonra keçmiş dəniz kapitani Eltonu İrana göndərməsi və Eltonun İranda antirusiya fəaliyyəti göstərməsi ilə bağlı məlumat verilirdi. Buyruqda Eltonun ingilis tacirləri üçün imtiyazlar almaqla kifayətlənməyərək, rus tacirlərinin fəaliyyətinə maneələr yaratmasından, gəmilərə xidmətə cəlb etdiyi vətəndaşlarla qeyri-insani rəftar etməsindən bəhs edilirdi [34, v.212 a.ü.-213 a.ü.]. Rus hökuməti Eltonun hərəkətləri haqqında dəfələrlə Peterburqdakı ingilis səfiri Finçə şikayət etmişdir. Finç Eltonun hərəkətlərini bəyənmədiyini bildirsə də, Eltonun hərəkətlərini məhdudlaşdırmaq üçün heç bir tədbir görməmişdir. Cəzasız qalan Elton fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Rus hökuməti Şerbatova tapşırırdı ki, Eltonun hərəkətlərindən ingilis hökumətinə şikayət etsin. Şerbatov İngiltərənin baş naziri lord Karteretlə görüşməli, Eltonun hərəkətlərinin həm rusların, həm də ingilislərin vilayətlərlə ticarətinə zərər yetirdiyini izah etməli idi [34, v.212 - 213 a.ü.].

1743-cü ilin sonunda Şerbatov rus hökumətinin göstərişi ilə lord Karteretə bildirmiş ki, ingilislər Rusiya ərazisindən Azərbaycan və İranla ticarətdən böyük gəlir götürdüyünə görə ingilis şirkəti Eltonu geriye-İngiltərəyə çağırmalıdır [120, v.19 a.ü.-20].

İ.Şerbatov II Yekaterinaya yazdığı 16 dekabr 1743-cü il tarixli raportunda yazırdı ki, bir gün əvvəl dövlət katibi lord Karteretin qəbulunda olarkən kapitan Eltonun xoşagəlməz hərəkətləri haqqında danışmışdır [8, v. 733]. Karteret Rusiya kompaniyasının tacirlərini toplayıb onlarla söhbət etdikdən sonra Şerbatovun yanına göndərəcəyini vəd etmişdi. Bu səbəbdən də Şerbatov Karteretə məktub göndərərək məktuba əlavədə Eltonun hərəkətləri haqqında geniş məlumat vermiş və onun İngiltərəyə çağırılmasını tələb etmişdi [8, v.733 a. ü.].

Dekabrın 17-də ingilislərin Rusiya kompaniyasının üç taciri-iki Sperlinqlər və Kramond Şerbatovun yanına gələrək Şerbatovun Elton barədə şikayətinə cavab vermək üçün lord Karteret tərəfindən göndərildiklərini bildirmişdilər. Şerbatov Eltonun hərəkətləri barədə tacirlərə geniş məlumat verərək demişdi ki, kompaniya İranda fəaliyyətini nizama salmalıdır. Şerbatovu dinləyən tacirlər Eltonun Şahı gəmilər inşasına sövq etməsi barədə məlumatlı olduqlarını söyləyərək bu barədə geniş izahat verməyə hazır olduqlarını bəyan etmişdilər [9, v. a.ü.].

Şerbatov dekabrın 21-də Rusiya kompaniyasının taciri Neteltonun onun yanında olduğunu bildirərək Neteltonun Rusiya kompaniyasının Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövlətinə daxil olan ərazilərlə ticarət apararaq digər ticarət evinin üzvü olduğunu və bundan əvvəl Şerbatovun yanında olmuş Sperlinqlər və Kramonddan fərqli düşündüyünü yazırdı. Ertəsi günü Şerbatov dövlət katibi lord Karteretin qəbuluna gedərək bildirmişdi ki, Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə aparılan ticarəti nizamlamaq üçün Rusiya kompaniyasının qubernatoruna tapşırılmalıdır ki, Rusiya və Əfşar dövləti ilə ticarətdə marağı olan bütün tacirləri çağıraraq müzakirə apararaq ümumi bir qərar qəbul edilməsini əmr etməlidir [19, v.733 a. ü.].

1744-cü ilin əvvəlində Londondakı Rusiya səfirinə, əvvəlki buyruqlara uyğun olaraq İmperatriçənin Eltonun geriye, İngiltərəyə çağırılmasını tələb etdiyini ingilis kabinetinə bildirməsi tapşırılırdı. Səfir əks təqdirdə rus hökumətinin İranda ingilis ticarəti ilə bağlı müəyyən qərarlar qəbul etməyə, Rusiya sərhədlərindən Elton üçün heç nə buraxılmamasını qadağan etməyə vadar olacağını nəzərə çatdırmalı idi [6, v.34 və a.ü.]. 30 aprel 1744-cü ilin aprelində isə artıq ingilis şirkətinin Sankt-Peterburqdakı nümayəndələrinə onların Eltona göndəriləcək heç bir malı Rusiyanın heç bir limanından buraxılmayacağı elan olundu [34, v.214-215].

Şerbatov nəinki Eltonun İngiltərəyə çağırılmasına, eləcə də onun hərəkətlərinin vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsinə nail olmağa çalışmalı idi. Səfir bildirməli idi ki, əks halda rus hökuməti öz maraqlarını qorumaq üçün sərt tədbirlər görməyə vadar olacaqdır [10, v.327-328].

Knyaz Şerbatovun 29 may 1744-cü il tarixli relyasiyasında deyilirdi ki, aprel ayında veril-

miş çar buyruğunu yerinə yetirərək lord Karteretin yanında olmuş, Eltonun İngiltərəyə geri çağırılmasını israrla xahiş edərək bildirmişdir ki, iki imperiya arasında dostluğa görə Elton çoxdan geri çağırılmalı idi. Bu baş vermədiyinə görə rus hökuməti vadar olmuşdur ki, Sankt-Peterburqda olan ingilis tacirlərindən Eltona heç bir mal göndərməməyi tələb etsin. Cavabında Karteret demişdi ki, Karteret Eltonla bir şirkətdə işləyən tacirləri bir yerə toplayıb tələb etmişdir ki, Elton şirkətdən çıxarılsın və İngiltərəyə çağırılsın. Elton hər hansı dövlət tapşırığı yerinə yetirmədiyinə görə ingilis sarayı ondan geri qayıtmağı tələb edə bilməz, ancaq onu müdafiə edə etməyəcəkdir [10, v.327-328].

Rus hökuməti Karteretin Elton barədə tələblərə məhəl qoymayacağını gözləmirdi. Buna görə də Şerbatova Karteretin Eltonu İngiltərəyə qaytarmağa razı salmaq üçün yenidən çalışması tapşırılırdı. Yoxsa rus hökuməti ingilislərin Rusiya ərazisi ilə ticarətini qadağan edə biləcəyi nəzərə çatdırılmalı idi [6, 28 a.ü. 30]. Şerbatov lord Karteretə rus hökumətinin artıq Eltonun bəraəti üçün heç nəyi qəbul etməyəcəyini bildirməli idi [6, v. 31].

Rus hökuməti Eltonun İngiltərəyə çağırılacağını gözlədiyi halda Elton şah donanmasını yaratmaqda davam edirdi. 1744-cü ilin sentyabr ayında V. Bratişşev həyəcanla yazırdı ki, Elton 4, bəzilərinin dediyinə görə isə 7 iri gəminin özülünü qoyub, ikisinin yaxın vaxtda istifadəyə veriləcəyi gözlənilir. Bratişşev oktyabrın 31-də isə xəbər verirdi ki, Elton gəmi tərsanələrinə iranlılardan və hindlilərdən daha 300 gəmi dülğərinin gətirilməsini xahiş etmişdir [17, v. 259 a.ü. 260; 350-351]. Vəziyyətin onun üçün arzuolunmaz hal aldığı görünən rus hökuməti qəti tədbirlərə əl atdı və 1744-cü il noyabrın 30-da Həştərxan qubernatoru V.Tatişşevə göstəriş verildi ki, Həştərxanda Eltonun gəmisini saxlasınlar, indi İranda olan digər ingilis gəmisini də bir yolla Həştərxana gətirib həbs etsinlər [6, v. 40; 29, v. 570 və a.ü.].

S.Arapovun yerinə konsul təyin edilmiş İ. Bakunin də Bratişşevin təklifini bəyəndi. O, vəziyyəti təhlil edərək belə nəticəyə gəldi ki, əvvəla, ingilislərin yardımını ilə şah donanmasının inşası ilə rus gəmi sahibləri Əfşar dövlətinin təbəələrinin yüklərini daşımaqdan əldə etdikləri qazancdan məhrum olacaqlar, ikincisi,

Xəzər dənizində şah donanmasının peyda olmasından sonra rus sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün Qızlarda əlavə qüvvələr saxlamaq və Həştərxanda gəmilərin sayını artırmaq lazım gələcək; üçüncüsü, Xəzərdə üzən rus ticarət gəmilərini mühafizə müşayiəti ilə təmin etmək lazım gələcək [17, v. 57 a.ü.].

1744-cü ilin payızında dənizdə iki gəminin qəzaya uğraması ilə əlaqədar “Rus kompaniyası”nın agentləri ilə Rusiya konsulu arasında münasibətlər xeyli kəskinləşdi. Konsul Bakuninin 25 oktyabr 1744-cü il tarixli raportundan məlum olur ki, bir neçə gün əvvəl güclü külək Ənzəlidən Dərbəndə göndərmək üçün 36 600 batman şah taxılı yüklənmiş rus qekbotunu sahilə atmışdır. Həmin vaxt ingilis şirkətinə məxsus olan, prikaşşik Braun və kapitan Bleyer tərəfindən idarə edilən gəmini də tufan yenə də Ənzəli yanında sahilə atmışdı. Bu gəmiyə Dərbəndə şah ordusu üçün daşımaq üçün 1200 manat məbləğində ərzaq yüklənmişdi [6, v. 43]. Braun qəzadan xəbər tutub dərhal Rəştədən Ləngəruda gəlmişdi ki, Eltondan və onun yanında olan minbaşı Şahverdi bəydən Ənzəliyə gedib ingilis gəmisinin qumdan çıxarılmasına yardım göstərməyi xahiş etsin. Əgər bu mümkün olmazsa Şaha vermək üçün gəmidəki bütün avadanlığı götürsünlər [, v. 43 və a.ü.].

Braunun Ləngəruda getdiyini eşidən Bakunin həmin gün student İvan Voronini və Həştərxan taciri Vlas Avramovu göndərdi ki, Rusiya qekbotundan nəyi isə götürmək mümkünə götürüb yerdə basdırsınlar, yaxud da suya batırsınlar, qekbotun özünü isə dağıdıb yandırsınlar. İngilis gəmisini ilə də belə rəftar olunmaq tapşırılmışdı [6, v. 43a.ü.-44].

Qəzaya uğramış ingilis gəmisində losman kimi çalışan Mixail Zverev qəzaya uğramış ingilis gəmisini gecə yandırmağa çalışmış, lakin kapitan Bleyer ehtiyatlı tərpənərək bir miqdar şah əsgəri ilə gəmini qoruduğuna görə istədiyinə nail ola bilməmişdi. “Rus kompaniyası”nın agentləri D. Braun Eltondan və onun yanında xidmət edən minbaşı Şahverdi bəydən çalışıb gəmini qumdan dartıb çıxarmağı xahiş etmək üçün Ənzəliyə getmişdi. Gəmini qumdan çıxarmaq mümkün olmazdısa, Elton və Şahverdi bəy gəmiqayıma üçün lazım olan alətləri guya “zorla” götürməli idilər. Bundan xəbər tutan konsul Bakunin də öz növbəsində tələbə İ.Vo-

ronini Həştərxan taciri V. Avramovla göndərmişdi ki, onlar hər iki gəmidən bütün təchizatı götürüb yerə basdırsınlar, yaxud da dənizdə batırsınlar, gəmiləri isə yandırsınlar. Bakunin ingilis gəmisinin losmanı-Rusiya təbəəsi M. Zverevə ingilis gəmisinin yandırılmasına yardım göstərməsini, sonra da Zverevin yanındakı rus dənizçiləri ilə Bakuninin yanına gəlməsini əmr etmişdi (Bakunin ehtiyat edirdi ki, Elton və Şahverdi bəy rus dənizçiləri və muzurlarını xoşluqla, ya da hədə-qorxu ilə Şah xidmətinə cəlb edərlər). Bakunin ingilis gəmisinin kapitanı Bleyerə isə xəbər göndərmişdi ki, onu və gəmisinin müxəlləfatını rus gəmisini ilə ödənişsiz Həştərxana yola salacaq. Əgər Bleyer gəmini satmaq istəsə, yalnız Bakuninə satsın [6, v. 43-44]. İngilis gəmisini qorunduğu üçün onu yandıra bilməyən Zverev 13 rus dənizçisini götürüb Bakuninin yanına gəldi. Bundan sonra Bakunin Bleyerin gəmini qumdan çıxarmaq üçün kanatlar və löbərlər verməsini istəmiş, Bleyer isə rədd cavabı vermişdi [6, v. 47-50].

Konsulluğun əməkdaşı tələbə Voronin qəzaya uğramış rus gəmisini batırmağa nail olmuşdu. Ənzəliyə gələn Elton və Şahverdi bəy Voronini tutub məcbur etdilər ki, qaydaya görə şahın taxılını daşımaq üçün alınmış 4 min rublu geri verməsindən ötrü konsula məktub yazsın. Əks təqdirdə qulaqlarını kəsəcəkləri ilə hədələdilər. Yalnız Gilan hakiminin müdaxiləsi sayəsində Voronin azad edildi [6, v.59].

İngilislər yerli sakinləri cəlb edib kanal qazımaqla Bleyerin gəmisini yenidən dənizə keçirə bildilər [6, v.59].

Bu zaman Həştərxan qubernatoru V. Tatişevin Kazandakı epidemiyaya ilə bağlı ikqat karantin adı altında Eltonun gəmisini Həştərxanda saxlaması [19, v. 624 a.ü.] tərəflər arasındakı münasibətləri daha da kəskinləşdirir. Hətta, rus hakimiyyət orqanlarının düşmənçilik hərəkətlərindən qəzəbləndiyi üçün Nadir şahın Rusiya sərhədlərinə daxil olmaq niyyətinə düşməsindən şübhələnməyə başlamış V. Bratişşev cənub sərhədlərini möhkəmləndirməyi təklif edirdi [5, v. 301 a.ü.]. Bratişşevin tövsiyyəsini nəzərə alan Rusiya senatı Qızlara və Həştərxana sərhədləri möhkəmləndirməklə bağlı fərmanlar göndərdi. 1745-ci ilin yanvar-aprel aylarında cənub sərhədi, xüsusən də Qızlar yeni piyada alayları, draqun bölükləri, artilleriya və s. ilə

möhkəmləndirildi [49, v. 11 a.ü., 12, 21, 37-38, 44-51 a.ü.].

İngilislərin Xəzər hövzəsindəki ticari fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün rus hökuməti Rusiyadan Xəzərsahili vilayətlərə nəinki Eltonun, eləcə də Hanveyin adına mal buraxılmasını qadağan etdi [29, v. 552 a.ü.-533 a.ü.]. Con Elton Londona "Rus kompaniyası"nın tacirlərinə məktubunda yazırdı ki, ruslarla ingilislərin arasındakı ixtilafın səbəbi rusların bütün Xəzər ticarətini öz əllərində toplamaq istəyidir. Elton hesab edirdi ki, ingilislər Nadir şah gəmiqayırmada yardım edərək onun rəğbətini qazanmalıdırlar ki, bu bölgədə rusları sıxışdırıb öz mövqelərini möhkəmləndirə bilsinlər [36, s.414-423]. Xəzər hövzəsində möhkəmlənməyə çalışan Britaniya hökuməti Nadir şah dövlətində konsulluq açmaq, konsul vəzifəsinə isə C. Eltonu təyin etmək niyyətində idi [37, s. 410-415].

Bu arada isə Rusiya ilə İngiltərə arasında Xəzərdə üstün mövqe tutmaq uğrunda rəqabət daha da dərinləşirdi və rus hökuməti Britaniya hökumətindən Əfşar dövlətində olan bütün təbəələrini geri çağırmasını tələb etdi. Vəziyyətin çıxılmazlığını görən "Rus kompaniyası"nın tacirləri Xəzərdəki ingilis ticarətini xilas etmək üçün Eltondan imtina etmək qərarına gəldilər və 1744-cü il dekabr ayının 26-da "Rus kompaniyası" Eltona məktub göndərərək Əfşar dövlətindəki ingilis ticarətini xilas etmək naminə İngiltərəyə qayıtmasını xahiş etdi, hətta ona illik 400 funt-sterlinq təqaüd təyin edəcəyini vəd etdi. Lakin Elton diplomatik tərzdə İngiltərəyə qayıtmayacağını bildirdi [36, v. 422-425].

1744-cü ilin sonlarında Peterburqdakı yeni İngiltərə səfiri lord Tirauli yazılı surətdə Rusiya XİK-ə ingilislərin İranda ticarətlə məşğul olan şirkətinin nəinki Eltonu geri çağırmağı qərara aldığı, eləcə də kollegiyaya Eltona Rusiyadan keçməkdən ötrü pasport verilməsi xahişi ilə müraciət etdiyini bildirmişdi. Lakin rus hökuməti Eltonun geri qayıdacağına şübhə edirdi. Rus hökumətinin tapşırığına əsasən Şerbatov Eltonla bağlı İngiltərənin yeni dövlət katibi Qranvil ilə danışmalı idi. İrandan İngiltərəyə qayıdan ingilis taciri Hanvey Həştərxan qubernatoruna şah təbəələrinin donanma yarada bilməyəcəklərini söyləsə də, Eltonun artıq iki gəmi inşa etdiyini etiraf etmişdi. Şerbatov Qranvilə bildirməli idi ki, yalnız rus təbəələri də

nizçiliyi lazımi səviyyədə öyrəndikdən sonra rus hökuməti ingilislərə məxsus gəmilərin Xəzərdə sərbəst üzməsinə imkan verə bilər. Hələlik isə ingilis tacirləri yüklərini daşımaq üçün rus gəmilərindən istifadə etməlidirlər [35, v. 138-140 a.ü.].

Konsul Bakuninin 6 yanvar 1745-ci il tarixdə yazdığına görə, Nadir şahın Rəştdə olan vəziri Mehdi xan bu günlərdə Rəşt hakimi Gülləlinin yanına gələrək ingilis gəmisində olub indi konsul Bakuninin yanına sığınmış rus muzurları zorla da olsa götürüb Brauna və Eltona verməsini xahiş etdiyini, Gülləli bəyin bunun mümkün olmadığını bildirdiyini söyləmişdi. Bakunin ingilislərin təkidi və təhdidləri qarşısında məcbur qalıb yanında olan 12 nəfər muzuru, o cümlədən bir losmanı, bir aşbazı və bir dülgəri Braun və Bleyerə vermiş, onlar isə ertəsi günü şah gəmilərindən birinə təhkim olunmuşdur. Bununla belə Bakunin xəlvəti losmana tapşırırmışdı ki, yolda bir vasitə ilə Həştərxana qaçsın [6, v. 64-65 a.ü.]. Hələ ki, Elton Bəndər-Abbas limanı vasitəsilə İngiltərə və Hollandiyadan zəruri avadanlıq və alətlərin gətirilməsini sifariş edib. Həmin fərmanla Şah Eltonun xahişini nəzərə alaraq onu aylıq 15 min manat məvacib almaqla admiral, yaxud donanmanın rəisi təyin edib qarşılığında yerli dülgərlərə gəmi qayıрмаğı öyrətməsini də əmr etmişdi. Beləliklə, tezliklə 9-a kimi yaxşı gəmilər hazırlanacaq Avropa ölkələrindən ixtisaslı işçilər, lazımi avadanlıq və alətlər gətiriləcək [6, v. 66 a.ü.-67].

Şah məmuru Məhəmməd bəy Bakuninə Eltonun işlərinə qarşı çıxmasını məsləhət görmüşdü, çünki Nadir şah donanma yaratmaqda çox ısrarlı olduğu üçün Bakunin məhv ola bilər [6, 68 və a.ü.]. Bu cür məlumatları alan rus hökuməti İngiltərədəki səfiri Şerbatova tapşırırmışdı ki, ingilis hökumətinə elan etsin ki, İmperatriçə artıq ingilis gəmilərini Xəzər dənizində görmək istəmir, ingilislərin Rusiya vasitəsilə Xəzəryanı ölkələrlə ticarətinə razılığı da ləğv edə bilər. Bu barədə Peterburqdakı ingilis səfiri Vulfa da xəbərdarlıq edilmişdi [6, 68 və a.ü.].

Konsul Bakunin 10 yanvar 1745-ci ildə yazdığı təhrirdə Şahın Eltona yeni inşa etdiyi gəmidə Dərbəndə gəlməsini, bu gəmiyə, həmçinin iki ingilis gəmisinə xəzinə malları yükləməsini əmr etdiyini xəbər verirdi. Alınan məlumatlara görə yeni gəmidə 20 top quraşdırılmış, El-

tonun sərəncamında 700-ə qədər iranlı və hindli dülgərlər, xarratlar, dəmirçilər, çilingərlər və digər lazımi peşə sahibləri vardı. Ləngəruda gəmi inşası üçün Mazandaranda və digər yerlərdə meşə materialları hazırlanırdı [6, v. 69 a.ü.].

Bu arada isə Eltonun Rusiyadan keçməklə İngiltərəyə getməsi üçün Rusiya hökuməti tərəfindən verilmiş pasport İngiltərə vətəndaşı Ləngəruda yaşayan tacir Hans Bardeviklə Eltona göndərilmişdi [6, v. 73 və a.ü.].

Bakunin 17 fevral 1745-ci il tarixli təhrirində yazırdı ki, Şah, Xəzər dənizində dövlətinə və təbəələrinə fayda gətirə biləcək hansı yollarla möhkəm və etibarlı donanma yaratmaq haqqında ciddi düşünür. Onun donanmaya olan böyük ehtirasını I Pyotrun donanmaya olan ehtirası ilə müqayisə etmək olar. Şah donanmanın yardımını ilə Xəzər dənizi sahillərində yaşayan itaət göstərməyən təbəələrini cəzalandıra bilər. Başlıcası isə təbəələri donanma vasitəsilə Rusiya və Xəzərin şərq sahillərində yaşayan xalqlarla ticarət apara bilərlər [6, v. 74 a.ü.-75].

Bakunin yazırdı ki, Elton Şahdan illik 2500 manat məvacib alsada öz dolanışığına ildə 7-8 min manat xərcləyir. Belə ki, onun tövləsində 30-dan çox at var. Elton həm də indiliş ticarət şirkətinin üzvü olduğu üçün şirkətdən böyük miqdarda pul alırdı. Bakunin Rəştə gəlmiş iki ingilis prikaşşikindən biri olan Karl Prestondan Eltonun İngiltərəyə qayıtması üçün təsir göstərməsini xahiş etmiş, lakin Preston bu barədə Eltonla söhbətə başladığında sonuncu bu haqda heç eşitmək belə istəməmişdi [6, v.85 və a.ü.].

Bakunin 30 iyun 1745-ci il tarixli təhrirində yazırdı ki, Elton artıq inşa olunmuş gəmidən başqa daha 3 gəmi inşa edir, onlardan biri suya salınmaq üçün demək olar hazırdır [6, v. 80].

Eltonun inşa etdiyi gəmi Ləngəruddan Dərbəndə 3 günə üzmüşdü. İki ingilisin idarə etdiyi gəmidə 50 yerli dənizçi çalışırdı [6, v. 85, 90 a.ü.].

Bakunin Ləngəruda iki bot inşa olunduğunu, onlardan birində-20 avarlı botda Eltonun Bakıya üzmək istəməsi, ikinci botda 25 top yerləşdirilməsinin nəzərdə tutulduğunu yazırdı. K.Marxamın qeyd etdiyinə görə Eltonun inşa etdiyi bu gəmi Xəzərdə olan istənilən rus gəmisindən üstün idi. Bakuninin tərcüməçisi Ləngəruda biri 20, ikisi 16 avarlı olmaqla daha

üç bot hazır olduğunu xəbər verirdi. Həsənkənddə də yeni gəmilər demək olar ki, hazır idilər. Lahicanda yelkənlər hazırlanması üçün yabanı qənəfədən istifadə olunan “kanifas” fabriki inşa edilmişdi. [4, s. 311].

1745-1747-ci illərdə Rusiya səfirliyinin tərkibində Azərbaycanda və İranda olmuş İohann Yakov Lerx yazırdı ki, o, Dərbənddə olarkən Eltonun Ləngəruda inşa etdirdiyi freqatı görmüşdür. Səyyah daha sonra yazırdı ki, Elton bu vaxta kimi iki freqat və dörd kiçik gəmi inşa etmişdir və onlar artıq dənizdə üzürlər. Dörd böyük və digər inşasına başlanmış gəmilər isə hələ tərsanədədirlər. Lerx Nadir şahın Eltona admiral rütbəsi verərək illik 6 min rubl məvacib təyin etdiyini, Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xanın isə ober-admiral olduğunu əlavə edirdi [30, s.47].

Rusiyanın İngiltərədəki tam səlahiyyətli səfiri knyaz Şerbatovun 24 may 1745-ci il tarixli şifrələnmiş relyasiyasında deyilirdi ki, o, imperatorun 27 aprel 1745-ci il tarixli buyruğuna uyğun olaraq ingilis nazirləri və Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə ticarət aparmaqda maraqlı olan tacirlər ilə söhbətlər etmişdir. Dövlət katibi Duk Nyukastl hansısa kənddə dincəldiyinə görə onunla söhbət edə bilməmişdir. Tacirlərin nümayəndələri konsul Bakuninin və Peterburqdakı İngiltərə səfiri Volfun Elton və Braunun hərəkətləri haqqındakı dediklərini dinləyən tacirlər demişdilər ki, onlar Volf vasitəsilə bu barədə məlumat almışlar. Nümayəndələr Şerbatovdan xahiş etmişdilər ki, imperatriçəyə tacirlərin Elton və Braunu İrandan yalnız öz razılığı ilə geri çağıra biləcəyini yazsın. Tacirlər çalışacaqlar ki, ingilis gəmisini iranlılardan geri alsınlar [48, v.390-392 a.ü.].

İngils tacirləri Robert Tornton, Robert Dingli, Henri Sperlinq, Vilyam Frezer, Abel Fonero və Robert Kramond Volfa və Eskveyçə 1745-ci il iyunun 28-də ünvanladıkları məktubda rus hökumətinin təkidlə tələblərindən sonra tacirlərin kapitan Eltondan imtina etdiklərini yazırdılar [45, v. 475-478].

1745-ci ilin yazında “Rus kompaniyası”nın tacirləri kral II Georqa müraciət edərək Xəzər ticarətini inkişaf etdirmək üçün yeni layihə irəli sürdülər. Onların fikrincə Əfşar dövlətində şirkətin vahid kontoru yaradılmalı idi [11, v. 188 a. ü.]. İngilislər Xəzərdə rusların artan düş-

mənçiliyinə rast gəldiyindən onlar kraldan ingilislərin ticarətinin nizamlanması üçün tədbir görməsini xahiş etdilər. Bu səbəbdən kral şəxsən Nadir şahla məktub yazmışdı. Yəqin ki, həmin məktubun nəticəsi idi ki, Şah ingilis tacirlərinə yeni imtiyazlar vermişdi. O cümlədən, ipək ticarəti üzərinə qoyulmuş gömrük rüsumu ləğv olunmuşdu [20, v.200; 21,21, v. 365 a.ü.].

Beləliklə, rusların inadlı müqavimətinə baxmayaraq şah donanması sürətlə inkişaf etməkdə davam edirdi. Bakunin 1745-ci ilin iyun ayında yazırdı ki, Elton yeni inşa etdiyi gəmini silahla təchiz etmiş və iki böyük bot inşa etmişdir. Şah donanmasının güclənməsini Rusiya üçün təhlükə sayan Bakunin yazırdı ki, tezliklə rus donanması şah donanması ilə bacarmayacaq [6, v.80 və a.ü.; 20, v.237 a.ü.]. 1 iyul 1745-ci il tarixli məlumatda deyilirdi ki, Elton şah donanmasını inşa etmək üçün yorulmadan çalışır. Onun inşa etdiyi gəmi Şaha məxsus sursatla və tacir malları ilə Eltonun təyin etdiyi iki ingilisin-Yakob Briten və Arenin komandası altında Ləngəruddan Dərbəndə üzmüşdür. İndi isə yeni səfərə hazırlaşır. May ayında rus quldurlarının inşa etdikləri gəmidə olan quldurlar Eltonun hazırladığı bota hücum edərək oradan bir neçə top, tüfənglər, barıt və xeyli miqdarda ərzaq götürmüşdülər. Uzun axtarışlardan sonra Eltonun göndərdiyi bir komanda quldurları Astrabad yaxınlığında yaxalamış, döyüş olmuşdu. Bir neçə quldur öldürülmüşdü [6, v.88 və a.ü.].

Bakuninin yazdığına görə Eltonun və Adam Bautun hazırladıkları və bir ay sonra suya salınması nəzərdə tutulan gəmi o qədər gözəl idi ki, bütün şah təbəələri ona heyranlıqla baxır və deyirlər ki, onlar bu gözəllikdə gəmi görməmişlər. Bakunin daha sonra Həsənkənd yanında evers tipli gəmilərə oxşar iki gəmi inşa olduğunu yazırdı. Şahlıq səltənətində pambıq parçalardan gəmi yelkənləri hazırlamağa başlamışlar, kanatları ingilis üslubunda otlardan toxuyurlar. Bir qədər duru olsa da qətran hazırlamağa başlamışlar. Elton lövbər qayıрма işini də təşkil etməyə söz vermişdir [6, v.75 a.ü.].

3 iyul 1745-ci il tarixli təhrirində Bakunin yazırdı ki, Elton Ləngəruddakı Fus çayında manələri müəyyənləyərək təmizləyib ki, gəmilər sərbəst üzə bilsinlər. Yeni hazırlanmış hərbi gəmi artıq avadanlıqlar və silahlarla təchiz olunur. Xəzər dənizinin bir tətəfindən qarşı tərəfinə üzə

biləcək iki böyük bot (avarlı gəmi) artıq hazırdır, ikisi də hazır olmaq üzrədir. Məlumat alınmışdır ki, çoxlu belə botlar və yelkənli gəmilər hazırdır. Yalnız yelkənlər çatışmır ki, onları da Elton İranda hazırlamağı vəd edir. Bakunin hesab edirdi ki, əgər yelkən fabriki inşa olunsa Həştərxanda olan bütün rus gəmiləri şah gəmiləri ilə bacara bilməyəcək [6, v.80]. Deməli, Rusiyanın həmsərhəd əraziləri, Həştərxan, Qızlar və Yaik limanları təhlükə qarşısında qalacaqlar. Nəinki sahibkar, eləcə də dövlətə məxsus rus gəmiləri Xəzərdə üzməkdə çətinliklə qarşılaşacaqlar. Beləliklə Rusiyanın sərhəd vilayətləri üçün təhlükə güclənəcəkdir. Əgər “iranlılar donanmanın faydasını görəcəklərsə Nadir şah olmayanda da dənizçiliyə maraqları azalmayacaq [6, v.80 a.ü.]

Elton 20 iyul 1745-ci il tarixli təhriirində onun vəsatəti ilə iranlıların və qaçqın rus dənizçilərinin hazırladıqları gəmilərdə Bakıdan neft aparılması, Mazandaran, Gilan və digər vilayətlərdən isə düyü, buğda unu, arpa və digər ərzaqların Salyan, Bakı və Dərbəndə daşınması barədə Şahın göstəriş verdiyini yazırdı. Elton hesab edirdi ki, dənizdə bu cür tez-tez üzməklə şah təbəələri olan dənizçilər üzmək bacarıqlarına yiyələnəcəklər [6, v.80].

Şah düşərgəsindən Rəştə qayıdan ingilis prikaşşiki Braun Bakuninə gizli olaraq demişdi ki, o, özü ilə İngiltərə kralının qramotasını da götürmüşdü. Bu qramotaya əsaslanan Braun özü və digər ingilis tacirləri üçün bir sıra imtiyazlar ala bilmişdi. Braunun xahişini nəzərə alan Nadir şah Braunu və Əfşar dövlətində olan ingilis tacirləri və prikaşşiklərini qoruması, onlara hər hansı xətər yetirilərsə dərhal Şahı xəbərdar etməsi barədə Eltona fərman göndərmişdi. Şah üçün lazım olan bütün şeylər ingilis tacirlərindən alınmalı idi. Bakuninin sözüə görə Əfşar dövlətində Eltona çox hörmət edir və onu sevirdilər [6, v.82 a.ü.-83].

Bakuninin 7 avqust 1745-ci il tarixli məktubundan məlum olur ki, Elton Rusiya təbəəsi olan dənizçiləri şah donanmasına xidmətə cəlb etmək üçün onlara yüksək məvacib (losmanlara və ustalara illik 150 manat, sırayı dənizçilərə isə 80 manat) vermiş. Bu səbəbdən də rus dənizçilərinin bir çoxu qaçıb şah gəmilərinə xidmətə daxil olurdular [6, v.83]. Bakunin həmin məktubunda avqustun 5-də Ənzəlidə əvvəllər

konsul Arapovun, indi isə Bakuninin xidmətində olan 3 muzurun Ləngəruda şah gəmisinə qaçdıqlarını, Bakuninin onları geri qaytarmaq cəhdi nəticə vermədiyini yazırdı [6, v.83 a.ü.]

Bakunin oktyabrın 15-də məlumat verirdi ki, Elton Ləngəruda yeni gəminin özülünü qoyur. O, digər dəniz rəisi Mirzə Məhəmmədlə birgə Ləngəruda Pəribazar adlı yerə gəlmişdi [6, v.83 a.ü.]

Həştərxanda rus hakimiyyət orqanları Q.Bleyerin ikinci gəmisini saxlayıb bir Həştərxan tacirinə satdıqdan sonra ingilislər mallarını daşdıqları rus gəmi sahibləri ilə daim münaqişə etməyə başladılar [6, v.86].

Rusiya hakimiyyət orqanları nə qədər təkid etsələr də Eltonun Əfşar dövlətinin ərazisini tərk etməsinə nail ola bilmədilər. İngilis tacirləri bunu Nadir şahın onu buraxmaması ilə izah edirlər. C.Hanvey həmin fikri təsdiqləmək üçün Şahın 19 noyabr 1745-ci ildə verdiyi fərmana istinad edir. Həmin fərmanda Nadir şah Camal bəyə(Eltona) əmr edirdi ki, əsasını qoyduğu əməlin inşasını başa çatdırmaq və ümumiyyətlə dəniz işlərini qaydaya salmaq üçün İranda qalsın [2, s.310-311].

Rus hökuməti Eltonun Britaniya rəsmilərinin razılığı ilə hərəkət etdiyini güman edirdi və buna görə də, həm də rus tacirlərinin ingilis tacirləri ilə açıq rəqabətdə uduzduğunu görüb, ingilislərin Xəzər hövzəsində möhkəmlənməsini istəmədiyindən 1746-cı il noyabrın 23-də 1734-cü il rus-ingilis müqaviləsinin 8-ci maddəsinə ləğv edərək ingilis tacirlərinin Rusiya ərazisindən keçərək Əfşar dövlətinə getməsinə və Rusiya ərazisindən mal göndərmələrini qadağan etdi [44, s.140]. Rus hökuməti bunu C. Eltonun Şah üçün donanma yaratmaq üzrə fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdi. Britaniya hökumətinin bu qadağanı aradan qaldırmaq istiqamətdə səyləri fayda vermədi.

Peterburqdakı yeni Britaniya səfiri lord Hindfordun Çesterfildə 10 yanvar 1747-ci il tarixli məktubunda yazdığına görə fransızlar rus hökumətinin ingilis tacirlərinin Rusiyadan keçməklə Xəzəryanı ölkələr və vilayətlərdə ticarətini qadağan etməsinə çox sevinirdilər. Onlar ümid bəsləyirdilər ki, həmin ölkə və vilayətlərdə ipək ticarəti bundan sonra Osmanlı imperiyası ərazisi vasitəsilə aparılacaqdır, bu isə Fransa üçün əlverişli, İngiltərə üçün əlverişsiz idi.

Hindorf hətta güman edirdi ki, bu qadağanın qoyulmasında Rusiya sarayındakı Fransa tərəfdarları mühüm rol oynamışlar [39, s.180].

1747-ci il iyunun 19-dan 20-ə keçən gecə Nadir şah Əfşarın saray sui-qəsdı nəticəsində qətlə yetirilməsindən sonra Əfşar imperiyasının dağılması ilə əlaqədar baş verən hərə-mərclik, üsyanlar, ara mübarizələri Xəzər ticarətinə ağır zərbə vurdu.

Həyatlarına təhlükə yarandığını görən ingilis tacirləri və dənizçiləri İngiltərəyə qayıtdılar. Yalnız Con Elton İrani tərk etmədi. Onun inşa etdiyi gəmilərə gəlincə onların bir hissəsi çürüsə də 1749-cu ildə hələ yararlıları vardı. Rusiya hakimiyyət orqanları hər vasitə ilə bu gəmiləri məhv etməyə çalışırdılar. 1751-ci ildə bu məqsədlə xüsusi ekspedisiya göndərildi. Ekspedisiya Xəzərin cənubuna çatdıqda ara müharibəsində Eltonun qətlə yetirildiyini, admirallığın və digər binaların talan edildiyini öyrəndi. Ləngərud yaxınlığında, Səfidrud çayının mənsəbində durmuş iki böyük gəmi qalmışdı ki, onları da ruslar yandırdılar [43, s.34-35].

NƏTİCƏ. Beləliklə, göründüyü kimi XVI-II əsrin birinci yarısında Nadir şah əvvəlcə, fə-rari rus dənizçilərinin, sonra isə peşəkar ingilis dənizçilərinin yardımını ilə Xəzərdə xeyli miqdarda həm ticarət, həm də hərbi gəmilərindən ibarət müasir tipli donanma təşkil etmişdir. Fə-qət, 1747-ci ildə Nadir şahın saray sui-qəsdı nə-ticəsində öldürülməsindən sonra bu donanma məhv olmuşdur. Buna baxmayaraq Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq siyasətinin müsbət nəticələri olmuşdur. Yerli tacirlər Avropa ticarət vərdişləri ilə, yerli gəmiçilər isə o dövr üçün müasir olan gəmiçilik və gəmiqayırma ilə tanış olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Fuad Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960
2. Conas Hanvay. The istorical account of the British trade ower the Kaspian sea. London:1754
3. Jon Jakob. Reziehuden England zu Rusland and zur Turkei den zahren 1718-11727. Bazel:1945
4. G.A.Markham. General Sketch of Persia. London:1874
5. Архив Внешней Политики Российской Империи, фонд 35 (Сношения России с Англией), опись 1 (1734-1735 гг.), дело 579
6. АВПРИ, ф.35(СРА), оп.1, 1742-1746 гг., д.676
7. Канцелярская цыдула из Государственной Коллегии иностранных дел. Из Санктпетербурга 8 марта 1743 год. АВПРИ, ф. 35 (СРА), оп.1, д.679, л.42 и об.
8. АВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, 1743 г., д.680
9. АВПРИ, ф.35(СРА), оп.1, д. 685(Отпуски рескриптов и Цыдул канцелярских к полномочному в Англии министру тайному советнику князю Ивану Андреевичу Щербатову)/
10. АВПРИ, ф.35(СРА), оп.1, д.687.
11. АВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, 1745 г., д. 694, л. 188 и об.
12. АВПРИ, ф., 77(СРП), оп.1, 1739 г., д.3.
13. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп. 1, 1740 г., д.8
14. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1, 1741 г., д.1
15. АВПРИ, ф. 77 (СРП), оп.1, 1744 г., д.3
16. АВПРИ, ф.77(СРП), оп.1, 1743 г., д.7
17. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1744 г., д.4
18. АВПРИ, ф.77(СРП), оп.1, 1744 г., д.10, ч.1
19. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп.1, 1744 г., д.10, ч. 2
20. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1745 г., д.9
21. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1745 г. д.6
22. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1 , 1746 г., д.71
23. Безименная записка из тома «Русское государство», обнимающего события от 1717-1731 года. Сб.РИО, т.20, СПб.:1877, сс.110-113
24. ГААО, ф. 394, оп.1, Дополнения, 1743 г. д..30
25. ГААО, ф.394, оп.1, дополнения, 1743 г., д.871
26. ГААО, ф. 394, оп.4. д. 68
27. ГААО, ф.394, оп.4, д.76
28. ГААО, ф. 394, оп.4, 1744 г., д.81
29. ГААО, ф.394, оп.1, 1744 г., д.955
30. Иоган Яков Лерх. Сведения о втором путешествии Лерха в Персию совершенном в 1745-1747 гг.(Перевел Абез-

- гуз_ Научный Архив Института Истории и Этнологии НАН Азербайджана, ед.хр. № 768,ящик 135(11054),с.47
31. К. Рондо Лорду Гаррингтону. 24 марта 1735 г. Сборник Российского Исторического Общества. Том 76, СПб:1891, с.384
 32. К.Вейч лорд Картерету.9(20) декабря 1742 г. Сб.РИО, т. 99, СПб.:1897, док.67,сс.171-173
 33. К. Вейч лорду Картерету. 6 марта 1743 г. Сб. РИО, т.99, СПб.: 1897, д. 104,сс. 269-271
 34. Князью Щербатову в Англию.Ноября 19 дня 1743 году. АВПРИ, ф. 35 (СРА), оп.1, д.679, лл.211-215 об.
 35. Князью Щербатову в Лондон. Москва 10 декабря 1744 г. АВПРИ,ф.35(СРА), оп.1,д.685, лл..138 об.-140 об.
 36. Копия с письма Джона Элтона комитету Российской компании, писанного из Гиляни 7-го февраля 1745 г. Сб.РИО. т.102,СПб.:1898,сс.414-423
 37. Копия с проекта о прекращений несогласий в Персии и об учреждении там одной генеральной конторы.Сб.РИО, т.102, СПб.:1898, сс. 410-415.
 38. Юнусова Лейла. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку: Элм,1988.
 39. Лорд Гиндорф лорду Честерфильду. С.Петербург, 10 января 1747 г. Сб. РИО,т.103, СПб.: 1897, док.86, с.180
 40. Материалы по истории туркмен и Туркмении.Т. 2(вв.) Иранские, бухарские и хивинские источники. Москва-Ленинград:1938
 41. Мартов. Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций заключенных Российским государством с иностранными государствами. Том IX(X) .СПб:1892.
 42. М.П.Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб. 1903.
 43. Новые документы о сожжении персидских кораблей на Каспийском море в 1751 г. Вестник Императорского Русского Исторического Общества . 1851,т. 2, сс.30-35
 44. П.А.Остроухов Англо-русский договор 1734 г. СПб.:1914
 45. Перевод с приложения к реляции князя Щербатова к №10-ом. Копия с письма к Вулфу,Эскевийчу. Лондон июня 28 дня 1745 году. АВПРИ, Ф.35 (СРА), оп.1, 1745 Г.,Д.694, лл.475-478 об.
 46. Письмо Финча Э. Лорду Гаррингтону от 29 июля 1740 г., . Сб.РИО, т. 85, д.32.Приложение В сс.129-140
 47. Письмо Финча Э. Лорду Гаррингтону от 29 июля 1740 г. Приложение А. Сб.РИО, т. 85, д. 32, сс. 121-123
 48. Реляция разобранная с цыфр Тайного советника и Полномочного министра Князя Щербатова из Лондон от 24 мая 1745 году. АВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, д.694(Реляции Полномочного Посла в Англии Тайного Советника Князя Щербатова. Первая половина .1745-января-июля), лл. 390-392 об.
 49. Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота, ф.233, оп.1, д.228.
 50. Финч Э. Лорду Гаррингтону. СПб, 29-го июля (9-го августа) 1740 г., Приложение. Сб.РИО, т.85 (Дипломатическая переписка английских посланников при русском дворе, с.1749 г., по 3 марта 1741 г.). СПб.: 1893, сс.129,140.

Summary

Tofig Mustafazadeh

Nadir Shah Afshar's policy to create a Caspian fleet and Russia's position

The article examines Nadir Shah Afshar's policy of establishing a commercial and naval fleet in the Caspian Sea during 1740's, drawing on numerous newly uncovered archival documents. The author refutes the prevailing historiographical view that Nadir Shah was inspired to pursue this initiative by the interest of the English naval captain Elton. Instead, the article demonstrates that the Shah had already begun working on this project before meeting Elton. Additionally, the article provides information on the measures taken by Russia to prevent Nadir Shah from establishing a fleet. Despite Russian interference, Nadir Shah, with Elton's assistance achieved significant success, leading to the construction of numerous modern large and small ships.

However, following Nadir Shah's assassination by court nobles in June 1747, this fleet was destroyed.

Keywords: *Nadir Shah, Elton, Russia, fleet, ship*

Резюме

Тофик Мустафазаде

Политика Надир-Шаха Афшара по созданию флота на каспии и позиция России

В статье на основе ново выявленных архивных документов исследуется политика Надир шаха Афшара по созданию торгового и военно-морского флота на Каспийском море в 40-е годы XVIII века. Автор опровергает господствующее в историографии мнение об интересе шаха к деятельности английского морского капитана Элтона и констатирует, что еще до встречи с последним, шах уже проводил определенные работы в этом направлении. Несмотря на преграды, чинимые Россией, все же Надир шаху, с помощью Эльтона удается достичь определенных успехов, в частности были построены в значительном количестве большие и маленькие корабли.

Однако, после убийства Надир шаха в 1747 году, в результате дворцового заговора, этот флот был уничтожен.

Ключевые слова: *Надир шах, Элтон, Россия, флот, корабль.*